

TADBIRKORLIK FAOLIYATI TURLARI VA VAZIFALARI

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Iqtisodiyot yo'nalishi 1-kurs talabasi

Elmurodov O'lmasjon Baxrom o'g'li

Haydarov Azizbek Botir o'g'li

Tel: +998 97 694 28 24

+998 94 511 06 04

Annotatsiya: Bu maqolamda tadbirkorlik faoliyatining vazifasi va tadbirkorlik mulkiy jihatidan xususiy, jamoaviy va davlat tadbirkorligi, yuritish uslibi jihatdan oshkora va yashirin tadbirkorlik, faoliyat ko'lamini jihatidan kichik, o'rta va yirik tadbirkorlik faoliyatlari haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek tadbirkorlik tizimi, toifasi tadbirkorlik va biznesning o'rtasidagi bog'liqlik, yuritish sohasi jihatdan industrial, agrar va servis tadbirkorlik haqida malumotlar.

Kalit so'zlar: Tadbirkorlik, biznes, industrial, agrar, servis, yashirin tadbirkorlik, jamoaviy, xususiy, foyda, tadbirkorlik tizimi, toifa, kapital

Tadbirkor kim ? Tadbirkorlik faoliyati deganda qanday faoliyat tushuniladi ? Tadbirkor – tashabbuskor, g'ayratli, tahlikali hollardan qo'rqmaydigan, yuqoridarajali foyda olish va jamiyatga ham naf keltirish maqsadida Adam Smitning fikricha « ko'rinmas qo'l » qoidasi asosida ish yurituvchidir. Tadbirkorlik faoliyati esa foyda olishga qaratilgan maqsaddir. Tadbirkorlik o'z faoliyatini biznes asosida amalga oshiradi. Tadbirkorlik bilan biznes tushunchasi bir xil tushuncha emas. Tadbirkorlik faoliyati rasmiylashtiriladi, tadbirkorlik o'z mablag'i yoki kredit asosida ish yuritadi. Biznes ishining qanday bo'lishidan qat'iy nazar foyda olishdir. Shuning uchun tadbirkorlik faoliyati biznes faoliyatining bir tomonini qamrab oladi. Tadbirkorlik faoliyati iqtisodiy faoliyatning ajralmas tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi. Tadbirkorlik — bu mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga ijodkorlik, yangilik yaratish ruhi asosida yondashish bilan bog'liq faoliyatdir. O'zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik va tadbirkorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida»gi Qonunida ta'riflanishicha, «Tadbirkorlik (tadbirkorlik faoliyati) — yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan mulkiy ma'suliyat ostida, mavjud qonunlar doirasida, daromad (foйда) olish maqsadida, tahlika bilan amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyatdir». Bugungi kunda tadbirkorlik faoliyati nazariyasining rivojlanishida «uch tolqin», ya'ni mazkur sohani ilmiy jihatdan tadqiq etishdagi alohida bosqichlar shartli ravishda ajratiladi. Birinchi bosqich - dastlabki erkin bozor munosabatlari shakllanishi davri. U XVIII asrda paydo bolib, tadbirkor tomonidan amalga oshiriladigan tavakkalchilik jarayonlari bilan bog'langan. Fransuz iqtisodchisi R.Kantilon tadbirkorlikning muhim tavsifiy xususiyatlaridan biri sifatida tavakkalchilikni ajratib ko'rsatadi. Uning

fikricha, tadbirkor - voqea va hodisalarni oldindan ko'ra bilish xususiyatiga ega bolgan, o'z zimmasiga barcha mas'uliyatni olib tavakkal qiluvchi, o'z xatti-harakatlari tufayli daromad olishga umid qiluvchi va har qanday yo'qotishlarga tayyor bolgan ixtiyoriy bir shaxsdir. Ikkinchi bosqichida tadbirkorlikning asosiy xususiyati sifatida innovasion faoliyat ajratib ko'rsatiladi. Bu oqimning asoschisi Y.Shumpeter bo'lib, uning fikricha, iqtisodiy o'sishning negizida tadbirkorning ishlab chiqarish omillarini yangi kombinatsiyasini ishlatishga, qollashga bolgan intilishi yotadi va bu intilishning natijasi innovatsiya, yangiliklar hisoblanadi. Uchinchi bosqichning asosiy g'oyasi - tadbirkorning muhim shaxsiy fazilatlari, jumladan, izlanish va tadqiqot hisoblanadi. Bu oqim namoyandalari F.Xayek va L.Mizes tadbirkorlikka yangi iqtisodiy imkoniyatlarni izlab topish va tadqiq qilish deb qaraydi, shu bilan birga, faoliyati izlanish tarzida kechadigan har qanday shaxsni bog'usi tadbirkor deb hisoblashadi.

Tadbirkorlik faoliyati to'g'risida yuqorida keltirilgan turli xil fikrlar va yondashuvlarni umumlashtirgan holda, qisqa qilib quyidagicha ta'rif berish mumkin: tadbirkorlik faoliyati — shakli va sohasidan qat'i nazar, foyda olish va undan samarali foydalanish maqsadiga qaratilgan iqtisodiy faoliyatdir. Tadbirkorlik faoliyati tushunchasining mazmuni uning to'rtta o'zaro bog'liq vazifasini aniqlash bilan toliq tushuniladi: 1) tadbirkor foyda olish maqsadida tovar (yoki xizmat) ishlab chiqarishning yagona jarayonida yer, suv, kapital va mehnat resurslarini birlashtirish tashabbusini oladi. Shu bilan birga, tadbirkor bir vaqtda ishlab chiqarishning harakatlantiruvchi kuchi va ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun boshqa resurslarni bir joyda uyg'unlashtiruvchi tashabbuskor hisoblanadi; 2) tadbirkor biznesni yuritish, foydani ko'paytirish bo'yicha asosiy qarorlar qabul qiladi, bu qarorlar korxonada faoliyatining maqsadini aniqlab beradi; 3) tadbirkor — yuqori foyda orqasidan quvib, yangi mahsulotlar, yangi ishlab chiqarish texnologiyasi yoki hatto biznesni tashkil qilishning yangi shakllarini joriy qilishga harakat qiluvchi, yangilikka intiluvchi shaxs hisoblanadi; 4) tadbirkorlik faoliyati - bu tavakkalchilikka boruvchi faoliyatdir.

Tadbirkorlik faoliyatining tarixi uzoq o'tmishga borib taqalsada, uning ilmiy tushunchasi VII asrga kelib paydo bo'lgan va mulkdor degan tushuncha bilan bir xil tushunilgan. Mulkchilikning turli shakllariga asoslangan, raqobatli iqtisodiyot sharoitida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni tashkil etish, boshqarish turli xil shakl va usullarda olib boriladi. Ularning ichida tadbirkorlik faoliyati alohida o'rin tutadi va bu faoliyat orqali mulkchilikning turli shakllarini iqtisodiy jihatdan ro'yobga chiqarish ya'ni foyda olish amalga oshiriladi. Bozor iqtisodiyotining bosh bo'g'ini tovar ishlab chiqarish va unga asoslangan tovar ayirboshlashdir. Tovlar ishlab chiqarish faqat bozor uchun mo'ljallangan moddiy mahsulotlarni yaratish bilan cheklanmay, turli nomoddiy shaklga ega bo'lgan xizmatlarni ko'rsatishni ham o'z ichiga oladi. Ishlab chiqarish esa tadbirkorlik faoliyati orqali yuz beradi. Tadbirkorlik bozor iqtisodiyotiga xos boigan

maxsus iqtisodiyfaoliyat bo‘lib, bu ishlab chiqarishni resurslar bilan ta‘minlash, ularning samarali ishlatilishini tashkil etish yo‘li bilan tovar va xizmatlarni yaratish, ularni bozorga yetkazib berish va foyda olishga qaratiladi. Tadbirkorlik mehnat faoliyatining bir turi, lekin o‘ta murakkab, xatarli va g‘oyat mas‘uliyatli mehnat turidir. Shu sababli tadbirkorlik qobiliyati ishlab chiqarishning omillaridan biri hisoblanadi. Tadbirkorlik yollanma mehnatdan farqliroq tovar va xizmatlarni yaratish bilan bevosita shug‘ullanmaydi, balki ishlab chiqarishning moddiy va insoniy omillarini birikishini tashkil etish, uning yaxshi natija berishini ta‘minlaydi. Tadbirkorlik bozor iqtisodiyotining kategoriyasidir, chunki bu bozor qonun-qoidalariga asoslangan faoliyat hisoblanadi. Buni umumiy iqtisodiy kategoriya bo‘lgan tejamkorlik va ishbirmonlikdan farqlantirish kerak. Bular azaldan bo‘lgan, ular cheklangan resurslardan yaxshi foydalanib, cheksiz ehtiyojlarni qondirish uchun xizmat qiladi. Biroq bunga har xil vositalar bilan erishiladi.

Tadbirkorlik bozor iqtisodiyotiga xos bo‘lgan usuldir, chunki bu bozor qonun-qoidalariga asoslanadi, u yaratgan iqtisodiy vositalar yordamida amalga oshadi. Tadbirkorlik maxsus guruhga mansub kishilarning foyda topish borasidagi iqtisodiy xatti-harakatlarini anglatadi. Tadbirkorlik boshqa faoliyat turlaridan o‘zining bir qator belgilari bilan ajralib turadi: 1. Tadbirkorlik muayyan mulkchilikka tayanadi. U bilan shug‘ullanuvchilar aksariyat hollarda xususiy mulk sohibi bo‘ladilar. Resurslar va yaratilgan mahsulotlar shu mulkka taalluqli bo‘ladi. Biroq tadbirkorlik cheklangan tarzda bo‘lsada, jamoa-guruh va davlat mulkiga ham tayanadi. 2. Tadbirkorlik pul topishni, ya‘ni foyda olib boy bo‘lishni ko‘zlaydi, ammo buning uchun kishilarga kerakli tovar va xizmatlarni yaratib, ularni bozorga yetkazib berish talab qilinadi. 3. Tadbirkorlik riskli, ya‘ni xavf-xatarli ish bo‘ladi, bunda yutish va yutqazish, boy bo‘lib ketish yoki sinib bankrot bo‘lish ehtimoli yonma-yon turadi. 4. Tadbirkorlik noyob qobiliyat talab qiluvchi faoliyat, u bilan hamma emas, balki saralangan kishilar shug‘ullanadi. U maxsus iste‘dod va tayyorgarlikni talab qilganidan bu ish bilan faqat qo‘lidan kelganlar shug‘ullanadi. Odatda tadbirkorlik bilan mehnat yoshidagi aholining 8—10% shug‘ullanadi, qolganlar yollanib ishlaydi. 5. Tadbirkorlik raqobatbardoshlikni talab qiluvchi faoliyat, u bilan shug‘ullanganlar raqobat muhitida ishlaydilar, muqarrar ravishda o‘z raqiblari bilan kurashda bo‘ladilar. 6. Tadbirkorlikka yaratuvchilik, doimo izlanishda bo‘lish, novatsiyaga (yangilikka) moyillik xos bo‘ladi, chunki bularsiz raqobatda g‘olib chiqib bo‘lmaydi, yangi tovar va xizmatlarni yaratibgina boyish mumkin. 7. Tadbirkorlik sabr-toqat talab qiluvchi faoliyat bo‘lib, qo‘yilgan maqsad sari izchillik bilan borishni, shoshma-shosharlikka yo‘l qo‘yilmaslikni bildiradi. 8. Tadbirkorlik beboshlik emas, balki jamiyatdagi tartib-qoidalarga amal qilgan holda, qonunlar belgilagan tartibda va ruxsat etilgan ishlar bilan shug‘ullanib pul topishni bildiradi. 9. Tadbirkorlik ma‘lum axloqiy qoidalarga ega bo‘lib, bular yozilgan va yozilmagan axloqiy me‘yorlardir. Ulardan biri qonunlarda

ko'rsatilgan bo'lsa, boshqasi axloq-odob udumlari shaklida bo'ladi. Tadbirkorlik to'g'risidagi qonunlarga ko'ra ruxsat etilgan, ya'ni man etilmagan ish bilan davlat idoralari ro'yxatidan o'tgandan so'ng va belgilangan tartibga rioya etgan holda shug'ullanish mumkin. Yozilmagan bozor qoidasiga ko'ra tadbirkorda lafz va halollik bo'lishi kerak, buni islom dini ham e'tirof etadi. 10. Tadbirkorlik doimo rivojlanib, yangilanib boruvchi faoliyat. Tadbirkorlikka kirib kelish va uni tark etish birgalikda boradi, tadbirkorlikning yangi va yangi turlari paydo bo'lib turadi.

Tadbirkorlik tizimi — bu tadbirkorlikka xos bo'lgan iqtisodiy munosabatlar va tadbirkorlikning huquqiy-tashkiliy jihatlari va unga oid siyosatning yaxlitligi, ya'ni majmuasidir. Tadbirkorlik g'oyat murakkab va mas'ul faoliyat bo'lganidan uning har xil turlari mavjud. U klassifikatsiyalanganda mulkiy maqom, qonuniylik, faoliyat turi kabi mezonlar asos qilib olinadi.

Mulkiy jihatdan xususiy, jamoaviy-guruhiy va davlat tadbirkorligi ajratiladi: Xususiy tadbirkorlik — bu xususiy mulkchilikka asoslangan tadbirkorlik. Bu yerda tadbirkorlikka jalb etilgan moddiy, moliyaviy resurslar, yaratilgan tovar va xizmatlar, ularni sotishdan kelgan daromad, birinchidan, individual (yakka tarzdagi), ikkinchidan, korporativ (guruh tarkibidagi) xususiy mulk hisoblanadi. Bozor iqtisodining yetakchisi xususiy tadbirkorlik hisoblanadi. Shu sababli O'zbekistonda xususiy mulkning ustuvorligini ta'minlash strategik vazifa hisoblanadi. O'zbekistondagi xususiy tadbirkorlik jami tovar va xizmatlarning eng ko'p qismini yaratadi. O'zbekistondagi xususiy tadbirkorlik, xususiy korxonalar (firmalar), fermer va dehqon xo'jaliklari, yakka tartibda biznes qilish doirasida kechadi. Jamoaviy-guruhiy tadbirkorlik xususiy mulk sohiblari o'z mulkini ko'ngilli ravishda birlashtirganda paydo bo'ladi. Bu turli kooperativlar, uyushmalar va shirkatlardan iborat. Bu yerda mulk ikki qismga ajratiladi, birinchisi jamoaga birikkanlarning umumiy mulki, ikkinchisi ulaming individual (pay) mulki. Davlat tadbirkorligi — bu davlatga qarashli korxonalar faoliyati bo'lib, iqtisodiyotning davlat sektorini tashkil etadi. Ular davlat mulki hisoblanadi, lekin bozor qoidalariga amal qilgan holda mustaqil ish yuritadilar. Oshkora tadbirkorlik — bu ruxsat berilgan va davlat belgilagan qonun-qoidalarga binoan yuritiladigan tadbirkorlik bo'lib, bu ochiq-oydin amal qiladi. Uning qanday faoliyat bilan shug'ullanishidan jamiyat ahli xabardor bo'ladi. Bu iqtisodiyotning rasmiy, ya'ni oshkora sektori hisoblanadi. Bu yerda tovar va xizmatlarning asosiy qismi yaratiladi. Yashirin tadbirkorlik — bu rasman ruxsat etilmagan, lekin amalda xufiyona tarzda va sir saqlangan holda yuritiladigan tadbirkorlik. Yashirin tadbirkorlikning eng xavflisi bu kriminal (jinoiy) biznesdir. Kriminal biznes ashaddiy va g'oyat zararli faoliyat bo'lganidan jamiyat unga qarshi bor kuchi bilan kurashadi.

Tadbirkorlik o'zining yo'nalishi, ya'ni qaysi sohada yuz berishiga qarab industrial, agrar va servis bizneslariga ajratiladi: Industrial biznes — bu sanoat, qurilish, aloqa va transport sohasidagi tadbirkorlik unga dinamizm, ya'ni shiddat bilan

yangilanib borish xos, lekin bu serxarajat hisoblanadi. Uning asosini sanoat firmalari tashkil etadi. Agrobiznes — bu qishloq xo‘jaligidagi tadbirkorlik bo‘lib, uning turlari g‘oyat cheklangan. Uning asosini fermer xo‘jaligi tashkil etadi. Servis biznesi — bu aholiga xizmat ko‘rsatishga qaratilgan biznes. Bu ham tadbirkorlik hisoblanadi, lekin uning turlari g‘oyat ko‘p, chunki dinamizm ham unga xos. Bunga tibbiyot, ta‘lim, shou (tomosha), sport, turizm (sayyohlik), qimor (kazino, avtomat o‘yinlari), madaniy va maishiy xizmat ko‘rsatishga oid biznes turlari kiradi. Iqtisodiyot qanchalik yuksak bo‘lsa, shunchalik servis biznesi rivoj topadi. Biznes turlarining iqtisodiyotdagi salmog‘i har xil bo‘ladi.

Tadbirkorlik ish kolamiga qarab farqlantirilganda u 3 ta guruhga ajratiladi: 1. Kichik tadbirkorlik. Bunga kichik korxonalar, mikrofirmalar, mayda fermer va dehqon xo‘jaliklari kiradi. 2. O‘rta tadbirkorlik. Bunga kichik va yirik korxonalar oralig‘idagi, ya‘ni faoliyat miqyosi o‘rtacha korxonalar va fermer xo‘jaliklari kiradi. 3. Yirik tadbirkorlik. Bunga yirik firmalar, korporatsiyalar, katta fermer xo‘jaliklari va ziroatchilik plantatsiyalari (g‘oyat yirik xo‘jaliklar) kiradi. Kimki tadbirkorlik ishi bilan shug‘ullansa, shu tadbirkor deyiladi. Barcha tadbirkorlik qiluvchilar birgalikda tadbirkorlar toifasini tashkil etadiki, bu ma‘lum guruh kishilarning ijtimoiy-iqtisodiy yaxlitligidir.

Tadbirkorlik yuzaga kelishi uchun tadbirkorlik qobiliyatining mavjudligi kifoya qilmaydi. Buning uchun yetarli miqdorda kapital ham topilishi kerak. Turli sohalardagi biznesning kapital sig‘imi, ya‘ni uni boshlash uchun zarur bo‘lgan kapital miqdori turlicha boladi. Bir yerda u katta bo‘lsa, boshqa yerda kichik bo‘ladi. Lekin bundan qat‘iy nazar biznes boshlash uchun minimal miqdorda kapital to‘plash zarur. Kapital jamg‘arilgach tadbirkorlik faoliyati boshlanadi.

Tadbirkorlar toifasi ikki yo‘l bilan shakllanadi: 1) tadbirkorlik avloddan avlodga o‘tadi, ya‘ni bu toifa o‘zini o‘zi takroran yaratadi. Buning natijasida tadbirkorlar sulolasi paydo bo‘ladi. 2) ilgari tadbirkorlik qilmaganlar tadbirkorlikka qo‘l uradi, natijada tadbirkorlar safiga kirib boradi. Tadbirkorlar avlodi yangidan shakllangan bo‘lsa, ularning keyingi avlodi o‘zini o‘zi qaytadan yaratish asosida yuzaga keladi. Tadbirkorlar toifasining shakllanib ulgurishi o‘tish davrining tugallanganligini bildiradi, chunki iqtisodiyot bozor qoidalariga amal qiluvchi faol kishilar qo‘liga o‘tadi.

Adabiyotlar:

1. O‘lmasov A., Vaxobov A.V. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. - T.: «Iqtisod-moliya», 2014.
2. Shodmonov Sh.Sh., G‘ofurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. - T.: «Iqtisod-moliya», 2010
3. Shodmonov Sh.Sh., G‘afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi. – T.: «Fan va texnologiya». 2005

4. Razzoqov A., Toshmatov Sh., O‘rmonov N. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. – T.: «Moliya». 2002.
5. Xudoyberdiyev H., Xodjitdiniva T. “Iqtisodiy bilim asoslari”
6. Gaibnazarova Z.T., Isamuhametov Sh.A. “Iqtisodiy nazariyasi”